

«Великий терор» – масштабна кампанія масових репресій громадян, що була розгорнута в СРСР у 1937–1938 рр. з ініціативи керівництва СРСР й особисто Йосипа Сталіна для ліквідації реальних і потенційних політичних опонентів, залякування населення, зміни національної та соціальної структури суспільства. Наслідками комуністичного терору в Україні стало знищення політичної, мистецької та наукової еліти, деформація суспільних зв'язків, руйнування традиційних ціннісних орієнтацій, поширення суспільної депресії й денационалізація.

Історична довідка

За період «Великого терору» на території УРСР, за оцінками істориків, було засуджено 198918 осіб, з яких близько двох третин – до розстрілу. Решту було відправлено до в'язниць та таборів (інші заходи покарання охоплювали менше 1 %, звільнено було тільки 0,3 %).

Масові репресивні операції у 1937–1938 рр., за задумом Й. Сталіна, мали завершити двадцятилітню боротьбу з «соціально-ворожими елементами», упокорити населення шляхом масового терору, утвердити авторитарний стиль керівництва та здійснити «кадрову революцію». Підставою для розгортання терору була теза Й. Сталіна про загострення класової боротьби в міру успіхів соціалістичного будівництва.

Офіційно початком «Великого терору» став оперативний наказ НКВД СРСР № 00447 «Про репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів» від 30 липня 1937 р., затверджений політбюро ЦК ВКП(б) 31 липня 1937 р. Проте наявні документи НКВД (накази, листування, телеграфи) свідчать, що масові репресії готувалися заздалегідь, а наказом їх лише формалізували.

Наказом № 00447 запроваджувалися ліміти (плани) на покарання громадян. Вироки за I-ю категорією означали «розстріл», за II-ю категорією – на ув'язнення в таборах ГУЛАГ (рос: Главное управление лагерей) НКВД СРСР. Якщо первинний ліміт для УРСР за I категорією становив 26150 осіб, то у січні 1938 р. він був збільшений до 83122 осіб. Із проханням про додаткові ліміти в Москву неодноразово зверталися наркоми внутрішніх справ УРСР Ізраїль Леплевський та Олександр Успенський.

Ще до початку дії оперативного наказу № 00447 особливу увагу було звернено на «чистку» партійних лав та органів безпеки, що мало забезпечити надалі беззастережне виконання репресивних директив центру. А вже у червні 1937 р. розпочались масові арешти. 10 липня 1937 р. політбюро ЦК КП(б)У розіслало по областях УРСР вказівку про формування позасудового репресивного органу – обласних «трійок», створених для спрощення процедури засудження. До складу трійки зазвичай входили начальник обласного НКВД (голова), обласний прокурор та перший секретар обласного або республіканського комітету ВКП(б). Існування «трійок» та інших позасудових репресивних органів повністю суперечило радянському законодавству, у тому числі Конституції 1936 р.

Національний історико-меморіальний заповідник "Биківнянські могили". Фото: <http://ua.bykivnya.org/>

Заарештований був фактично позбавлений права на захист (на адвоката) чи оскарження вироку. Слідчі психологічним знуцанням і нелюдськими тортурами «вбивали» з арештованих потрібні зізнання. В 1937 р. дозвіл на застосування методів «фізичного впливу на підозрюваних» (тобто тортур) було дано на найвищому рівні ЦК ВКП (б). Випадки неправомірного засудження вважались цілком припустимими і виправдовувалась прислів'ям «ліс рубають – тріски летять».

Часи «Великого терору» у масовій свідомості населення СРСР позначені тотальним страхом та недовірою. Нічні арешти сусідів, підозри колег на роботі, друзів, родичів, пошук шпигунів та шкідників, острах доносів та обов'язок публічно таврувати ворогів народу були повсякденними. Особа могла написати донос на колег, остереігаючись, що ті донесуть на неї першими. Це стало типовим засобом вирішення особистих конфліктів із керівництвом, викладачами, родичами тощо.

Розіграні за сценарієм показові процеси проти керівників/очільників партійних та державних осередків у 1937-1938 рр. передбачали не лише усунення чи маргіналізацію рештків старої еліти, але також здійснення впливу на нових висуваних та суспільство загалом. Участь у цих показових процесах мала засвідчити політичну й ідеологічну лояльність, послух волі вождя, визнання терористичних методів державного керівництва.

«Великий терор» згорнули за вказівкою вищого партійно-радянського керівництва. 17 листопада 1938 р. ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР ухвалили постанову «Про арешти, прокурорський нагляд і провадження слідства», якою «орієнтували правоохоронні органи на припинення «великої чистки» та відновлення елементарної законності. Наступним кроком стала фізична ліквідація безпосередніх організаторів і виконавців «Великого терору».

Реабілітація жертв

Незаконність «Великого терору» визнали ще за часів СРСР після смерті Й.Сталіна, коли в роки «відлиги» провели часткову реабілітацію репресованих. Реабілітаційні процеси другої половини 1950-х – початку 1960-х років мали обмежений характер. Більшість громадян, засуджених за політичними звинуваченнями, не отримали повної реабілітації, а їхні права не були повністю відновлені.

У 1991 році, в останні місяці існування УРСР, було ухвалено Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». У ньому вперше в Україні законодавчо засудили і відмежувалися від політичних репресій як методу керування суспільством. Але оскільки цей закон ухвалювався ще в УРСР, то певна частина цих репресій, навіть вчинених позасудовими органами, все ще визначалася «обґрунтованими». Відповідно до вимог Закону органами прокуратури та судами впродовж 1991–2001 років було реабілітовано 248 тис. 810 громадян, відмовлено в реабілітації — 117 тисячам 243 особам.

У 2015 році Україна засудила злочини комуністичного тоталітарного режиму Законом «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганд їхньої символіки». Законопроект було розроблено Українським інститутом національної пам'яті спільно із народними депутатами України, громадськістю та експертами Реанімаційного пакету реформ.

Подвір'я музею-меморіалу жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького». Фото: <http://www.lonckoho.lviv.ua/>

Наступний крок – вдосконалення законодавства про реабілітацію. Цього року у Верховній Раді України схвалено в першому читанні розроблений Українським інститутом національної пам'яті спільно з народними депутатами проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» (№ 6574 від 09.06.2017). Законопроект суттєво розширює коло осіб, які підпадають під реабілітацію. Зокрема, в ньому прописана автоматична реабілітація осіб, які були покарані позасудовими органами, право на реабілітацію отримують ті, хто зі зброєю в руках боровся за незалежність України, був ув'язнений, примусово поміщений у психіатричний заклад, трудову армію, позбавлений майна

через «експропріацію» чи «розкуркулення», або ж депортований за національною ознакою.

Додатки

Вражаючі факти про «Великий терор» в Україні

1. Биківнянське поховання жертв сталінських репресій є одним із найбільших на території України. Вже встановлено імена понад 19 тисяч розстріляних громадян.

2. Інші місця масових поховань жертв «Великого терору» політичних репресій 1937–1938 рр. – Рутченкове поле (Донецьк), район Парку культури та відпочинку (Вінниця), П'ятихатки (Харків), Католицьке кладовище (Умань), Єврейський цвинтар (Черкаси), село Халявин (Чернігівщина), Другий християнський цвинтар (Одеса), 9-й км Запорізького шосе (Дніпро). У Західній Україні після 1939 р. також з'явилися місця масових поховань, зокрема урочище Дем'янів лаз (Івано-Франківськ), урочище Саліна (Львівська область), Тюрма на Лонцького (Львів).

3. Найкривавіша ніч у Києві – 19 травня 1938 року, коли у в'язницях НКВД було розстріляно 563 людини. Розстріли, як правило, проводилися на подвір'ях в'язниць, у підвалах НКВД або безпосередньо перед похованням. Спочатку для масових поховань відводилися спецділянки цвинтарів. У пік репресій з метою приховати масштаби злочину енкаведисти змінили цю практику. У фруктових садах, парках, приміських лісах викопувалися траншеї для поховань, часто трупи засипалися негашеним вапном.

4. 27 жовтня – 4 листопада 1937 року в урочищі Сандармох поблизу міста Медвеж'єгорськ у Карелії з нагоди наближення 20-річчя Жовтневої революції було розстріляно 1111 осіб, з них 287 українців та осіб, долі яких пов'язані з Україною.

5. НКВД УРСР розташовувався у Києві у 1934–1938 рр. у будівлях колишнього Київського інституту шляхетних дівчат (згодом – Жовтневий палац), у 1938–1941 рр. по вул. Короленка (нині – Володимирська), 33. Київський міський відділ та управління НКВД по Київській області розміщувалися по вул. Рози Люксембург (нині – Липська), 16.

6. У 1955 р. КГБ при РМ СРСР направив в обласні управління держбезпеки директиву №108 сс, в якій дав вказівку повідомляти родичам розстріляних, що їх рідні «померли в місцях позбавлення волі, а в необхідних випадках, при рішенні майнових або інших правових питань, реєструвати в загах смерть розстріляних із видачею заявникам свідоцтв, в яких дати смерті вказувати у межах 10 років з дня арешту, а причини смерті – вигадані».

7. В рамках «Великого терору» НКВД організувало та провело серію масових національних операцій. Це т.зв. «німецька операція» (25 липня 1937 року), «польська» (11 серпня 1937 року), «румунська», «латиська», «грецька», «іранська», «харбінська», «афганська», «проти болгар і македонців».

8. Спогади катів-енкаведистів та результати ексгумації тіл свідчать про характерний «почерк» вбивць. Як правило, це були постріли у потилицю або в перший шийний хребець із револьверів системи «Наган». Наган вважався точним, безвідмовним та достатньо потужним для завдання смертельного поранення, несильна віддача берегла сили катів при масових розстрілах.

9. Влітку 1937 року введено ряд нормативних документів, які посилили відповідальність членів родин репресованих. Дружини та чоловіки «ворогів народу» підлягали обов'язковому арешту, діти до 15 років передавались у спеціальні дитячі будинки. Члени сімей «ворогів народів», засуджених до розстрілу, підлягали примусовому переселенню у внутрішні області СРСР. Показовою є доля колишнього Генерального секретаря харчових справ УНР Миколи Стасюка, який в 1931-му був засуджений на 10 років, а потім дізнався що в 1937 році його дружина Марія була страчена «як дружина петлюрівського міністра».

10. Термін «Ворог народу» (латинське *hostis publicus*) має давньоримське походження. Він застосовувався до ворогів республіки, які прирівнювались до солдатів ворогуючої сторони та підлягали фізичному винищенню. Вдруге цей термін став загальноновживаним в часи Великого терору яacobінців у Франції в 1793–1794 рр. У СРСР цей термін був не лише розповсюдженим кліше політичної риторики, але і вписаним у Конституцію 1936-го, згідно 131 статті якої «ворогами народу» оголошувались особи, які вчиняли замах на громадську, соціалістичну власність.

ЯК ЗНАЙТИ ІНФОРМАЦІЮ ПРО ОСОБУ

Український інститут національної пам'яті

ЦЕНТР досліджень визвольного руху

Реінтеграційний пакет реформ

Дізнатись ключову інформацію

Крок 1

✓ прізвище, ім'я, по батькові

✓ повна дата народження

✓ місце народження
(населений пункт, район, область, країна)

Переглянути бази даних в інтернеті

Крок 2

ГОЛОДОМОР

victimsholodomor.org.ua

РЕПРЕСОВАНИ

- сайти обласних архівів
- reabit.org.ua
- list.memo.ru
- stalin.memo.ru

ВОЯКИ

- obd-memorial.ru
- dokst.de

ГДА СБУ Галузевий державний архів Служби безпеки України

ГДА МВСУ Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України

ЦДАГОУ Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦДАВОВ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ТЧХУ Товариство Червоного Хреста України

ГІАЦ МВС РФ Головний інформаційно-аналітичний центр МВС Російської Федерації

РДВА Російський державний військовий архів

ЦДАМО РФ Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації

ЦВМА МО РФ Центральний військово-морський архів Міністерства оборони Російської Федерації

Надіслати запити до архівних установ

Крок 3

ГОЛОДОМОР

обласні архіви

РЕПРЕСОВАНИ

- обласні архіви
- ГДА СБУ
- ГДА МВСУ
- ГІАЦ МВС РФ

ВОЯКИ

- обласні архіви
- військомати за місцем призову
- ЦДАГОУ
- ЦДАВОВ
- Служба розшуку ТЧХУ
- РДВА
- ЦДАМО РФ
- ЦВМА МО РФ

вказати у зверненні

ОБОВ'ЯЗКОВО:

- назва та адреса архіву;
- прізвище, ім'я заявника;
- місце проживання заявника;
- яка інформація розшукується;
- дата, підпис.

РЕКОМЕНДОВАНО:

- додаткову інформацію (коротка біографія запитованої особи, місця її перебування, інформація про родичів, свідків, тощо);
- контакти заявника (тел., е-пошта).

Ознайомитись із знайденими документами у архівах

Крок 4

ВІДКРИТИЙ ДОСТУП* **

- мають право громадяни, іноземці, особи без громадянства;
- не може бути обмежений доступ до документів, які містять грифи секретності, не передбачені законами України;
- вся архівна інформація репресивних органів про їхніх працівників є відкритою, і доступ до неї не може бути обмежено;
- якщо в документі є закрита інформація, то доступ може бути обмежено лише до неї, а не до всього документу.

БЕЗКОШТОВНО* **

- доступ до читальної зали;
- копіювання документу власними засобами;

електронна пошта @

звичайна пошта

усно (записане посадовцем на прийомі)

передачі до архіву особисто чи через уповноваженого

ТЕРМІНИ РОЗГЛЯДУ ЗВЕРНЕНЬ

до 5 днів – у випадку невідповідності адресата пересилаються за належністю у відповідний архів;

невідкладно (не більше 15 днів) – якщо не потребують додаткового вивчення;

до 1 місяця – відповідно;

до 45 днів – в окремих випадках, якщо потрібний додатковий пошук (заявник попереджається).

* Стосується лише архівів України.

** Відповідно до Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністично-го тоталітарного режиму 1917–1991 років»

Як знайти інформацію про репресовану особу (інфографіка)

Допомогти в пошуку інформації про репресованих може відео-лекція «Репресовані родичі» проекту «Суспільний університет» на UA:Перший (<https://youtu.be/6aKNQ6-6orw>). Також корисною буде книга «Право на правду. Практичний порадник із доступу до архівів» (<http://www.cdvr.org.ua/node/3185>). Ці матеріали містять перелік установ та ресурсів, до яких варто звертатися, їхні контакти, зразки заяв, алгоритм дій, знайомлять з відповідним законодавством, описують практику доступу до архівів комуністичних спецслужб в Україні і за кордоном, а також надають відповіді на найпоширеніші запитання.

Короткий алгоритм пошуку інформації про репресованих родичів:

1. Збір якнайбільшої кількості даних (прізвище, ім'я, по батькові, дату та місце народження розшукуваної особи, важливі факти біографії тощо).

2. Пошук інформації на наступних сайтах:

- Національний банк репресованих (<http://www.reabit.org.ua/nbr/>);
- Жертви політичного терору в СРСР (<http://lists.memo.ru/>);
- Сталінські розстрільні списки (<http://stalin.memo.ru/>);
- Єдина система пошуку репресованих (<https://bydc.info/search.php>);
- Список репресованих осіб, архівні кримінальні справи яких зберігаються в Комітеті національної безпеки Республіки Казахстан (<http://e-history.kz/ru/repression/list/440#scontent>).

3. Звернення в довільній формі (вказується назва та адреса установи, прізвище, ім'я, по батькові заявника, місце його проживання, суть питання) в такі установи:

- Галузевий державний архів Служби безпеки України;
- Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України;
- державний архів області за місцем народження, проживання, арешту, відбування покарань;
- Головний інформаційно-аналітичний центр Міністерства внутрішніх справ РФ.

4. Відповідно до Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» громадяни України, іноземці та особи без громадянства можуть безкоштовно переглядати та копіювати власним фотоапаратом всі документи, що пов'язані з комуністичним тоталітарним режимом.

5. У випадку додаткових запитань звертайтеся у Facebook-групу «Доступ до архівів» (www.facebook.com/groups/dostup.do.arhiviv).

Перелік вітчизняних науковців, які спеціалізуються на тематиці:

Олег Бажан (Київ), Інститут історії України НАНУ,
Сергій Білокінь (Київ), Інститут історії України НАНУ,
Богдан Біляшівський (Київ), Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили»,
Валерій Васильєв (Київ), Інститут історії України НАНУ,
Сергій Кокін (Київ), Інститут історії України НАНУ,

Станіслав Кульчицький (Київ), Інститут історії України НАНУ,
Роман Подкур (Київ), Інститут історії України НАНУ,
Олександр Рубльов (Київ), Інститут історії України НАНУ,
Юрій Шаповал (Київ), Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Контакти істориків для коментарів, консультацій та запрошення на ефіри можна отримати в Українському інституті національної пам'яті.

Корисні ресурси:

www.reabit.org.ua – Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією».

<http://memorial.kiev.ua> – Українське добровільне культурно-просвітницьке правозахисне благодійне товариство «Меморіал» імені Василя Стуса.

<http://ua.bykivnya.org> – Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили».

<http://www.s-bilokin.name/> – персональний сайт Сергія Білоконя.

<https://www.memo.ru/ru-ru/> – сайт Міжнародного історико-просвітницького, правозахисного та добродійного товариства «Меморіал».